

V OORLOPER ÉN VERTEGENWOORDIGER VAN ZIJN TIJD

REFLECTIES OVER DE BETEKENIS VAN JHERONIMUS BOSCH' OEUVRE

Het is opmerkelijk dat het werk en leven van de twee kunstenaars Jheronimus Bosch (ca. 1450-1516) en Pieter Bruegel de Oude (ca. 1525-30 - 1569) – die als geen ander de beeldtaal van de Nederlanden in de zestiende eeuw vorm hebben gegeven en tot op de dag van vandaag het artistieke beeld van dit tijdsgewricht bepalen – zoveel overeenkomsten hebben. Er is bijzonder weinig bekend over hun levensloop en het zijn kleine, maar hoogst invloedrijke oeuvres die enigmatisch van karakter zijn en hun intrinsieke betekenis niet of slechts met moeite prijsgeven. Dat is een combinatie die in beider gevallen leidt tot een stortvloed aan publicaties – zowel academische als pseudowetenschappelijke – met de meest uiteenlopende interpretaties die soms meer lijken te zeggen over de auteurs in kwestie dan over het onderwerp van hun studie. De eigenheid en ongebreidelde artistieke inventiviteit van hun beider beeldtaal heeft ertoe geleid dat karakterisering als “boschiaans” en “bruegeliaans” vaste voet aan de grond hebben gekregen in de kunsthistorie. Dat zal de komende jaren niet verminderen, wel integendeel. Wat de twee meesters ook bindt, is dat er grootschalige herdenkingsjaren in het verschiet liggen: 2016 is het jaar waarin het 500 jaar geleden is dat Bosch gestorven is, drie jaar later is het de beurt aan Bruegel, wiens 450-jarige sterfdag in 2019 wordt herdacht.

BOSCH TOT BRUEGEL?

Dat men in onze tijd de zestiende eeuw in de Nederlanden vaak – en overigens wat al te eenvoudig – samenvat onder de noemer “Bosch tot Bruegel” (zoals in de recente tentoonstelling over de ontwikkeling van “de weergave van het dagelijkse leven” in het

MANFRED SELLINK

werd in 1962 geboren in Nijmegen. Studeerde kunstgeschiedenis en geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Was senior conservator van Museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam (1991-2001) en artistiek directeur van de Stedelijke Musea Brugge (2001-2014). Sinds 2014 is hij hoofd-directeur en hoofdconservator van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (KMSKA).

Hij is gespecialiseerd in het leven en werk van Pieter Bruegel de Oude. Hij organiseert tentoonstellingen en publiceert (bijdragen aan) boeken en catalogi over de kunst uit de Lage Landen in de zestiende en zeventiende eeuw. Hij is lid van CODART, een internationaal netwerk van curatoren gespecialiseerd in kunst uit de Lage Landen.

Rotterdamse Museum Boijmans Van Beuningen) zal dus niet verbazen. Dat voor Bruegel het werk van de oudere meester een belangrijke bron van inspiratie en (postume) artistieke concurrentie moet zijn geweest, was voor zijn tijdgenoten uiteraard even duidelijk als dat nu voor ons is. In de vroegste literatuur over Bruegel – nog tijdens zijn leven verschenen – wordt hij getypeerd als een kunstenaar die als bijnaam “de tweede Jheronimus Bosch” had verworven. Deze lovende omschrijving past in de blijvende populariteit van Bosch in de Nederlanden, en in het bijzonder Antwerpen. Vanaf diens dood tot en met het derde kwart van de zestiende eeuw is – langer en consistentier dan veelal wordt aangenomen – het oeuvre van de meester (beter gezegd: wat daarvan bekend was via kopieën, varianten en pastiches) het referentiepunt bij uitstek voor iedere kunstenaar die op een of andere manier het duivelse en het helse in beeld wil brengen. Al is Bosch’ invloed op Bruegel wel beduidend diepgaander dan alleen deze thematiek.

En omgekeerd zijn de verschillen ook groot. Tegenover de solist Bruegel, die hoogstwaarschijnlijk op eigen houtje werkte, staat het “label” Bosch voor een actief (familie)atelier dat – zoals zal blijken – onderzoekers voor grote problemen stelt in het bepalen van eigenhandigheid en het preciseren van de handen van mogelijke medewerkers. De onderliggende teneur van hun beider oeuvres – profaan en religieus – verschilt ook wezenlijk in toonaard: tegenover de milde ironie van Pieter Bruegel, vermengd met wezenlijk optimisme en gevoel voor levenslust, spreekt uit het werk van Bosch eerder een somber en eschatologisch wereldbeeld dat een zoektocht lijkt te zijn naar de (schaarse) mogelijkheden om te komen tot verlossing uit het aardse bestaan.

Jheronimus Bosch, *Hellelandschap*, pen met bruine inkt op papier, privécollectie, Foto en beeldverwerking: Rik Klein Gotink en Robert G. Erdmann voor het Bosch Research and Conservation Project.

Na de val van Antwerpen in 1585 en de onder invloed van het Concilie van Trente ingezette contrareformatie is er in de Zuidelijke Nederlanden een duidelijke verandering in uitwerking van religieuze thematiek en vermindert de invloed van Bosch in snel tempo – al zal Bosch nooit een vergeten kunstenaar zijn.

Het is verleidelijk – en terecht – om Jheronimus Bosch primair als voorloper en initiator van artistieke ontwikkelingen in de zestiende eeuw te positioneren en hem in één adem met Bruegel als zijn artistieke erfgenaam te noemen. Maar men mag toch ook niet uit het oog verliezen dat hij evenzeer een karakteristieke vertegenwoordiger van zijn eigen tijd is, intrinsiek geworteld in de laatmiddeleeuwse stedelijke intellectuele en religieuze (beeld)cultuur zoals die zich in ijltempo ontwikkelt in de Lage Landen vanaf het einde van de veertiende eeuw. Het beeld van Bosch als geniale en idiosyncratische eenzaat die losstaat van zijn omgeving, is al geruime tijd achterhaald en onhoudbaar gebleken. Wel is hij een kunstenaar die in de boeiende overgang van de vijftiende naar de zestiende eeuw met zijn werkplaats een even intrigerend als innovatief oeuvre uitbouwt, dat vanwege de verbluffende vindingrijkheid en het stilistische en technische meesterschap blijvend tot de hoogtepunten uit de kunstgeschiedenis gerekend wordt.

KWETSBARE TOPSTUKKEN

Het zal duidelijk zijn dat er in de lange aanloop naar het herdenkingsjaar 2016 in verschillende steden en musea is nagedacht over de mogelijkheid een overzichtstentoonstelling te maken van het werk van de meester. Een uitdagende én complexe ambitie: het oeuvre (schilderijen en tekeningen) is niet groot, de afzonderlijke werken zijn dat dan weer wel in formaat, ze zijn zonder uitzondering op paneel geschilderd en behoren stuk voor stuk tot de meest kostbare topstukken en publiekslievelingen in de betreffende musea. Kortom, het gaat om vaak kwetsbare stukken die nooit of uiterst zelden in bruikleen gegeven worden. Als men dan ook beseft dat het onderzoek naar Bosch uit de afgelopen decennia een uitermate verbrokkeld beeld heeft opgeleverd, met meer verschillen dan overeenkomsten tot gevolg, mag het duidelijk zijn dat het realiseren van een grootschalig overzicht geen sinecure is – en dat is een understatement.

Het verbaasde velen dat Den Bosch als eerste stad de handschoen opnam met een opmerkelijk en ambitieus initiatief. Natuurlijk is 's Hertogenbosch de stad waar de kunstenaar heeft gewoond en gewerkt, maar naast dat sympathieke uitgangspunt heeft het weinig museale troeven om een dergelijk project te realiseren. Het Noordbrabants Museum is, zeker na de verbouwing, een gewaardeerde en actieve museale speler in Nederland, maar bezit geen enkel eigenhandig werk van Bosch en heeft ook al geen collectie die het in staat stelt een speler te zijn in het bruikleenverkeer tussen de grote internationale musea. Ook is Den Bosch geen universiteitsstad en heeft het museum geen onderzoekstraditie die relevant is voor zo'n onderneming. Met steun en (forse) financiële ondersteuning van verschillende andere partners koos men vroegtijdig voor een opmerkelijke en uiteindelijk succesvolle strategie: men investeerde volop in fundamenteel materiaal-technisch onderzoek naar het complete oeuvre van de kunstenaar als voorbereiding voor de beoogde tentoonstelling.

In samenwerking met in het bijzonder de Radboud Universiteit Nijmegen en Stichting Jheronimus Bosch 500 werd al in 2010 het *Bosch Research and Conservation Project* (BRCP) opgezet. Doelstelling: het systematisch bestuderen van zoveel mogelijk schilderijen en tekeningen die toegeschreven zijn aan Jheronimus Bosch en dit vooral vanuit materiaal-technisch en natuurwetenschappelijk oogpunt. Dat wil zeggen het in situ analyseren van werken met de modernste technologie om techniek, schilderwijze, werkplaatspraktijken en zo verder in kaart te brengen en zo structureel inzicht te krijgen in de productie van de “werkplaats” Bosch en de werkwijze van de meester en zijn medewerkers. Dit type onderzoek is min of meer van de grond gekomen in de jaren 1970. Door technologische en ICT-ontwikkelingen en door het systematisch combineren van onderzoeksresultaten met kennis en inzichten vanuit “traditioneel” kunsthistorisch onderzoek en ervaringsgerichte inzichten van restauratoren, heeft

Jheronimus Bosch, *De Lakenmarkt van 's-Hertogenbosch*, ca. 1530, 's-Hertogenbosch, Het Noordbrabants Museum, Foto en beeldverwerking: Rik Klein Gotink en Robert G. Erdmann voor het Bosch Research and Conservation Project.

dergelijk multidisciplinair onderzoek in de afgelopen jaren geleid tot belangrijke vernieuwingen in het in kaart brengen van alles wat het materiële van een object betreft. Het brengt ons dus dicht bij de cruciale vraag: hoe is een kunstwerk gemaakt en opgebouwd?

Door dit vanuit Den Bosch gefinancierde onderzoek in collecties wereldwijd uit te voeren – los van de vraag of een werk al dan niet beschikbaar kon zijn voor de tentoonstelling – hebben Den Bosch en het Noordbrabants Museum in nauwe samenwerking met het BRCP niet alleen een ongeëvenaarde en gebundelde kennis over het

oeuvre van Bosch opgebouwd, maar ook het broodnodige vertrouwen en de geloofwaardigheid tot stand gebracht als potentiële bruikleennemer. Ook investeerde men in het financieren van restauraties, zoals de panelen in Venetië en het triptiek met het Laatste Oordeel in Brugge. Deze aanpak heeft vruchten afgeworpen, waardoor vanaf 13 februari tot 8 mei 2016 een niet eerder bijeengebracht ensemble van een twintigtal eigenhandige panelen en hetzelfde aantal tekeningen te zien zal zijn in Den Bosch, samen met andere werken die het oeuvre in context plaatsen. Een prestatie van formaat. Overigens past deze tentoonstelling in een breed opgezet themajaar waarbij leven en werk van de kunstenaar het uitgangspunt en de bron van inspiratie zijn voor een breed uitwaaiend programma met tentoonstellingen, concerten, theaterproducties, lezingen en allerhande publieksevenementen.

In een later – eigenlijk verrassend laat – stadium sloot het Prado zich bij het tentoonstellingsinitiatief in Den Bosch aan. Het museum in Madrid is allicht de enige instelling ter wereld die op kracht van zijn eigen collecties een monografisch overzicht van Bosch kan organiseren – daar hangen om historische redenen meerdere absolute topwerken van zijn hand. Met de slagkracht van de collecties in bredere zin kan dit museum bovendien aanvullende bruiklenen verkrijgen die elders, ook in Den Bosch, onhaalbaar zijn. De echte liefhebber moet dus zeker ook naar Spanje, waar de tentoonstelling loopt van 31 mei tot 11 september 2016.

BELANG EN NOODZAAK VAN EEN HERDENKINGSJAAR

Het is niet ongebruikelijk dat in museale en culturele kringen de wenkbrauwen worden gefronst bij thematische jaren en grote tentoonstellingen die gekoppeld zijn aan geboorte- en sterfdata van belangrijke kunstenaars – met het voor de hand liggende verwijt van louter platte toeristische (city)marketing. Hoewel de programma's van dergelijke festivals soms – maar lang niet altijd – inhoudelijk en kwalitatief nogal onevenwichtig zijn, valt volgens mij weinig aan te merken op het uitgangspunt. Het is en blijft een feit dat een symbolisch jaartal het beduidend makkelijker maakt om middelen en publieke aandacht te genereren, de media te enthousiasmeren en zo sterke (en uitermate kostbare) inhoudelijke projecten mogelijk te maken die in andere jaren veel moeilijker, zo niet onmogelijk te realiseren zijn.

In het geval van het Bosch-herdenkingsjaar en beide tentoonstellingen ligt de grote waarde in drie ontegenzeggelijke troeven. In de eerste plaats levert de jarenlange systematische en in één (multidisciplinaire) onderzoeksgroep gebundelde studie naar vrijwel alle aan Jheronimus Bosch toegeschreven werken een schat aan nieuwe gegevens en inzichten op. Die zullen niet alleen de basis zijn van de verschillende publicaties die in 2016 verschijnen, maar des te meer voor verder onderzoek en interpretatie in de komende jaren. Daar komt bij dat een tentoonstelling waar zoveel werken bij en

Jheronimus Bosch, *Kruisdraging*, ca. 1490-1510, Wenen, Kunsthistorisches Museum, Gemäldegalerie, Foto en beeldverwerking: Rik Klein Gotink en Robert G. Erdmann voor het Bosch Research and Conservation Project.

naast elkaar hangen, zelf ook weer nieuwe inzichten, vragen en vergelijkingen oproept op een manier die volstrekt onvergelykbaar is met reproducties in boeken of op websites – wat ook de resoluties en het aantal megapixels zijn. Een goede tentoonstelling is geen eindpunt en al helemaal geen antwoord op alle onderzoeksvragen. Het is een stimulerend overzicht en een vergelijking van kunstwerken waar naast nieuwe inzichten en interpretaties evenzeer nieuwe vragen worden opgeroepen en wetenschappelijke discussie wordt uitgelokt om zo de basis te vormen voor jaren van verder onderzoek. Ten slotte, en zeker niet het minst belangrijk, heeft elke generatie van kunstliefhebbers het recht om de grootmeesters uit de kunstgeschiedenis in origineel te leren kennen en waarderen.

Dat de tentoonstellingen in Den Bosch en Madrid in 2016 ruime (media)aandacht zullen krijgen en forse bezoekersaantallen zullen trekken, daarover kan weinig twijfel bestaan. Dat de tegelijkertijd in publicaties gepresenteerde onderzoeksresultaten van het *Bosch Research and Conservation Project* eveneens volop aandacht van pers, publiek en vakgenoten zullen trekken en de tongen zullen beroeren, lijkt ook tamelijk zeker. Tijdens het schrijven van deze tekst kwamen al via een persbericht bij wijze van *teaser* een drietal nieuwe toeschrijvingen in de pers: een uit de literatuur bekende tekening in privébezit zou van de hand van de meester zelf zijn, terwijl een tweetal bekende werken die altijd als eigenhandig golden, dan weer niet door Bosch geschilderd zouden zijn: de beschilderde tafel met de zeven hoofdzonden in het Prado en de Kruisdraging in het Gentse Museum voor Schone Kunsten. Voor specialisten komt de afschrijving van de laatste twee werken niet als een verrassing, daar was al de nodige discussie over in besloten kring. Al zal de uitkomst – in afwachting van de argumentatie in de wetenschappelijke catalogus – allicht niet iedereen overtuigen. De wereld van Bosch-kenners is bij tijd en wijle een slangenkuil van scherpe tegenstellingen en verschillen van inzicht, zowel op het gebied van interpretatie als waar het om toeschrijvingen gaat. Voor museumdirecties ligt het afschrijven van werken als “origineel” en eigenhandig in het geval van beroemde kunstenaars en publieksliefelingen bovendien nogal gevoelig, ook al verandert er niets aan de intrinsieke kwaliteit van het werk in kwestie.

En in het geval van Bosch dringen nog meer gevoelige en spraakmakende discussiepunten zich op, met de (nu nog open) vraag wat het onderzoek van BRCP verder heeft opgeleverd. Wie het voorrecht heeft gehad om de meest befaamde triptieken en panelen van Bosch – zoals die in Lissabon, Madrid en Wenen – onder goede omstandigheden en met behulp van moderne onderzoekstechnieken te bestuderen, kan amper geloven dat hier één en dezelfde kunstenaar aan het werk is geweest. Daarover is overigens in de vakliteratuur en op congressen in de afgelopen jaren al heftig gediscussieerd. Boeiend zal zijn om te horen op welke wijze het materiaal-technische onderzoek hier meer duidelijkheid of nieuwe inzichten heeft gebracht, en zo ja wat die dui-

delijkheid zal zijn. Vooruitlopend op de tentoonstelling en publicaties heeft het er alle schijn van dat wat lang als geheel eigenhandig Bosch werd gezien, eerder een *collaborative effort* moet zijn geweest van een omvangrijke werkplaats: een atelier met aan het hoofd een intellectueel coherente en artistiek duidelijk herkenbare mastermind, waar naast de meester zelf diverse handen van medewerkers (familie?) garant stonden voor de uitvoering.

Zoals gezegd en niet vaak genoeg herhaald kan worden, een tentoonstelling is geen eindpunt en al helemaal geen in steen gebeitelde toekomstige canon. De wisselende inzichten en meningen over kunstenaars als Jheronimus Bosch in de afgelopen eeuw verraden evenveel over onze eigen tijd als dat ze ons iets bijbrengen over deze enigmatische grootmeester. Maar het belang van de beide tentoonstellingen in Nederland en Spanje kan en mag niet onderschat worden. Het is een unieke – een woord dat vaak misbruikt wordt, maar in deze context absoluut gerechtvaardigd is – kans voor iedere kunstliefhebber om het oeuvre van Bosch in zijn samenhang, diversiteit, rijkdom en complexiteit samengebracht op één locatie te bekijken, en dus een ideaal moment diens werk te (her)ontdekken en beter te leren begrijpen. Het is daarbij mijn overtuiging dat dit oeuvre ons in artistieke kwaliteit en inventiviteit enerzijds en intellectuele gelaagdheid en diepgang anderzijds veel te bieden heeft. *Vaut le voyage!*

LITERATUUR

- WALTER S. GIBSON, *Hieronymus Bosch*, Londen, 1973
- ROGER MARIJNISSEN en PETER RUYFFELAERE, *Hieronymus Bosch; het volledige oeuvre*, Antwerpen, 1987.
- JOS KOLDEWEIJ, PAUL VANDENBROECK en BERNARD VERMET, *Jheronimus Bosch; alle schilderijen en tekeningen*, Rotterdam, 2002.
- PAUL VANDENBROECK, *Jheronimus Bosch; de verlossing van de wereld*, Gent-Amsterdam, 2002.
- MATTHIJS ILSINK, *Bosch en Bruegel als Bosch; kunst over kunst bij Pieter Bruegel (ca. 1528-1569) en Jheronimus Bosch (ca. 1450-1516)*, Nijmegen, 2009.

ONLINE

- Bosch Research and Conservation Project: www.boschproject.org
- Het Jheronimus Bosch-jaar: www.bosch500.nl en www.hetnoordbrabantsmuseum.nl. Bosch in het Noordbrabants Museum: 13 februari tot 8 mei 2016.
- Bosch in het Prado (31 mei tot 11 september 2016): www.museodelprado.es.